

ИЗ РАТНЕ ПРЕПИСКЕ ЉУБОМИРА СТОЈАНОВИЋА ЧЕТИРИ ПИСМА НИКОЛИ СТОЈАНОВИЋУ 1917. И 1918.

У четири писма Николи Стојановићу из 1917. и 1918. Љубомир Стојановић је износио своје мисли о тренутној политичкој ситуацији, али како је време одмицало и ратна срећа се окретала Антанти и њеним савезницима, и о могућим решењима југословенског питања у скорој будућности. У српској историографији је скренута пажња на ову преписку, али садржаји нису шире навођени.¹ У раду су приказана ова четири писма у целини, будући да пружају другачије виђење једног српског научника и политичара на могуће будуће уређење југословенске државе, те тако доносе нове моменте у политичкој историји југословенског уједињења. Писма представљају, такође, делове мозаика за састављање биографије Љубомира Стојановића истраживачу који се буде бавио његовом улогом и учешћем у јавном и политичком животу Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије. Она доприносе сагледавању не само целокупног профила његове личности, већ и профила истакнутих учесника борбе за стварање југословенске државе са којима је водио кореспонденцију, њихов оптимизам, песимизам или резигнацију у појединим етапама, младост, болест или старост на другој страни. Идеје Љубомира Стојановића разликовале су се од званичног става српске краљевске владе и касније су, у новонасталој југословенској држави, имале својих следбеника и показале се напреднијим од свог времена.

Ова четири писма чувају се у Архиву Српске академије наука и уметности, у заоставштини Николе Стојановића (број заоставштине 10713/1–4).

¹ Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986; Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божицара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Београд 1984; Исти, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. I-II; Београд 1985. Поменути су у својим радовима користили поједине реченице из наведених писама, али писма нису доносили и тумачили у целости. Најдаље је у тумачењу писама отишла Мира Радојевић, *Научник и политика*, 265–266.

Када је 1914. избио Први светски рат већина његових учесника сматрала је да ће брзо бити завршен, али су се њихова предвиђања показала погрешним.² Рат је потрајао наредне четири године и однео многе људске животе и огромна материјална средства. Овај рат је требало да реши и национална питања у Европи, у првом реду питања оних нација које су живеле у оквирима великих царстава — Аустроугарског, Руског и Османског.³ Национално питање било је „рак-рана” аустроугарске државе.⁴ Покрећући рат она се надала да ће га решити у своју корист, тако што ће покорити Србију и уклонити југословенско питање, још један у низу националних проблема у својој држави.⁵ У ратном ковитлацу нашла се и Краљевина Србија. После успешног ратовања прве ратне године против Аустро-Угарске, она је 1915. била поражена војно, али су се њена влада, скупштина, војска и део народа повукли на јадранску обалу.⁶ Ту су били прихваћени од савезника и превезени на Крф и у земље савезнице (највише у Француску и Тунис), као и у различите делове света на опоравак и припрему за предстојеће ратне напоре у оквиру војних операција сила Антанте (којој Краљевина Србија уговорно није припадала). Краљевина Србија наставила је да води рат из иностранства, са истим оним циљем који је прокламовала у Нишкој декларацији децембра 1914 — решавање југословенског питања уједињавањем југословенских народа у једну заједничку државу.⁷

*

Од почетка борбе за осамостаљење од Османског царства 1804. и стварање нововековне самосталне српске државе, кроз цео XIX век, у унутрашњој и спољној политици активно је учествовала и већина српских научника, било да је заузимала највише положаје у управљању земљом попут Стојана Новаковића, или да је вршила чисто административне дужности као у случају Михаила Гавриловића. Неретко је паралелно са научним радом текло и њихово политичко ангажовање, ометајући га у већој или мањој мери. Будући да је од свог настанка била у основи сељачка држава, у Србији се недостатак образованих људи осећао и у високој државној администрацији,

² Пјер Ренувен, *Европска криза и Први Светски рат*, Загреб 1965; Ален Џ. П. Тејлор, *Борба за превласт у Европи 1848-1918*, Сарајево 1968; Саво Скоко, *Колубарска битка*, Београд 1990.

³ А.Џ.Тејлор, н.д.

⁴ А. Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, Београд 2001.

⁵ А. Џ. П. Тејлор, н.д.; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; Никола Б. Поповић, *Срби у Првом светском рату*, Београд 2000; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, Београд 1989.

⁶ Исто.

⁷ Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986, 31–32; А. Митровић, н. д. , 157–158; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1919–1988*, књ. I, Београд 1988, 10–11.

тако да је разумљиво због чега је долазило до упошљавања научника у највише државне послове и њиховог активног учешћа у политичком животу земље. Ипак, то не значи да су нужно увек утицали на усмеравање целокупне политике државе, нити да је њихово мишљење као научника имало примат над тренутним политичким потребама. У служби државе и нације српски интелектуалци и научници нашли су се још једном у време Првог светског рата, када је српски народ изводио, да парафразирамо речи Дргољуба Јовановића, „свој највећи скок“.⁸

Првих ратних дана научници су углавном били мобилисани и распоређени на разне дужности у војсци. У октобру 1914, у време тешких борби у западној Србији, већина их је повучена из активне војне службе како би узела учешћа у формулисању ратног програма Краљевине Србије (што не значи да је тиме престала њихова војна обавеза). Њихови савети и мишљења били су драгоцени, јер је почетак рата показао стручну неприпремљеност владајућих кругова у Србији за вођење целовито осмишљене и утемељене југословенске политике. У јесен 1914. једино су били разјашњени политички принципи уједињења и „један глобалан оквир југ. програма“.⁹ Разговори и размена мишљења о оквиру и унутрашњем уређењу будуће југословенске државе вођени су између политичара и угледних професора Београдског универзитета, међу којима су били Јован Цвијић, Слободан Јовановић, Александар Белић, Јован Радонић, Коста Стојановић, Љубомир Јовановић, Богдан Поповић, Љубомир Стојановић, Никола Стојановић, Душан Васиљевић, Нико Жупанич и др. Већ у септембру 1914, Никола Стојановић је разговарао о „потреби акције у јавности“ са Љубомиром Стојановићем, Слободаном Јовановићем, Божидаром Марковићем и пуковником Драгутином Димитријевићем Аписом. Не зна се шта су тада конкретно говорили, али је ускоро Никола Стојановић отпутовао у Ниш, где су настављени разговори о будућој југословенској држави, последњих дана октобра у присуству Николе Пашића, његовог помоћника у Министарству иностраних дела Јована Јовановића Пижона, Божидара Марковића (присуствовао само првом разговору), Душана Васиљевића и самог Николе Стојановића. Последња двојица били су и посланици босанског сабора.¹⁰ Потом је одр-

⁸ Улогом интелектуалне и научне елите у стварању прве југословенске државе посебно су се бавили и баве у српској историографији Љубинка Трговчевић, Латинка Перовић и Мира Радојевић (Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и Стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986; Иста, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у XIX веку*, Београд 2003; Латинка Перовић, *Научник и политичар: Јован М. Жүјовић (прилог проучавању српске елите*, „Токови историје“ бр. 1–2, Београд 1993, 55–65; Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007; Иста, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*).

⁹ Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. I, Београд 1985, 202–203.

¹⁰ М. Радојевић, *Научник и политика*, 132–135.

жан један састанак са председником владе на коме је „утврђен правац рада до појединости“. Оно што је тада договорено „сјутрадан је стављено на папир по пристанку Пашићеву“. Божидар Марковић је недуго затим писао Љубомиру Стојановићу, обавештавајући га о учешћу Николе Стојановића: „...Кад је Никола дошао, израдили смо детаљније програм, који је с његовим одласком почео да се изводи“. ¹¹ Ђорђе Станковић сматра да су управо Никола Стојановић, Душан Васиљевић и Божидар Марковић утицали на Николу Пашића да прихвати могућност преговора о посебном хрватском сабору, услед чега је у упутствима „дошло до изражаја компромисно решење које је нагињало федералистичком решењу“. ¹² Никола Стојановић отишао је потом у Италију, у Рим, где је радио на оснивању Југословенског одбора, био његов члан као представник Срба из Босне и Херцеговине, са Миланом Сршкићем и Душаном Васиљевићем, и активно учествовао у његовом раду на уједињењу југословенских народа у једну државу све до краја Првог светског рата.

*

Крфском декларацијом из јула 1917. краљевска српска влада је успела да представници Хрвата и Словенаца из Југословенског одбора пристану на главне њене захтеве – да будућа југословенска држава буде уставна парламентарна краљевина са српском династијом на челу, односно Карађорђевићима. Међутим, не само што се политички представници Хрвата и Словенаца који су били у Аустро-Угарској нису касније са овим решењем слагали, него се са њим није слагао ни добар део опозиције Краљевине Србије, поготово републикански настројене. Велики део српских интелектуалаца налазио се у опозицији, не зато што је био антимонархијски настројен, већ зато што му је све више сметало нарушавање демократије у Краљевини Србији, спровођено од стране владе, посебно регента Александра. ¹³ Републикански настројеним интелектуалцима опозиционарима припадао је и Ужичанин Љубомир Стојановић (1860–1930), филолог, историчар и један од вођа Самосталне радикалне странке.

Љубомир Стојановић активно је ступио у политику после Ивањданског атентата 1899. Тада је пружио подршку Николи Пашићу и радикалима, али се врло брзо разишао са њима због Пашићеве капитулације пред судством краља Александра Обреновића. ¹⁴ Постао је један од оснивача Само-

¹¹ Исто, 136.

¹² Ђ. Станковић, н. д., књ. I, 204–206.

¹³ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и Стварање југословенске државе 1914–1920*, 259–268; М. Радојевић, *Научник и политика*, 321–326.

¹⁴ Александар Белић, *Љубомир Стојановић човек и научник*, Српски Књижевни Гласник, књ. XXX, бр. 5, Београд 1930, 303–305; М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 12–13;

сталне радикалне странке заједно са Јаковом (Јашом) Продановићем, Јованом Жујовићем, Љубомиром Живковићем, Љубомиром Давидовићем, Радојем Домановићем, Николом Николићем, Милорадом Драшковићем и Јованом Скерлићем.¹⁵ Ово су били најистакнутији представници интелектуалне елите Србије. У страначки програм унели су и остварење идеје југословенства, тако да ју је тада прихватио и Љубомир Стојановић.¹⁶ У почетку је сматрао да је југословенске крајеве просто требало освојити од Аустро-Угарске и припојити их Србији, али је временом променио своје гледиште.¹⁷ Већ у време Мајског преврата био је присталица републике. Касније, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца Љубомир Стојановић писао је да је и пре светског рата, веровао како је „...републиканство једна логична и виша форма демократије“, али да није био за његово увођење у Србију, јер је све до 1906. „...веровао да се и у монархији може доћи до демократије“.¹⁸ Љубомир Стојановић сукобио се 1912. са већином у посланичком клубу самосталних радикала око политике странке због формирања владе, њима поверене. Ситни интереси политичке странке и нагодбе у политици, са запостављањем горућег националног питања, било је оно што га је већ неко време тиштило. Међутим, ово није значило да је напустио националну политику и учешће у будућим великим дешавањима значајним за живот српског народа: балканским ратовима и Првом светском рату.

После слома Краљевине Србије 1915. Љубомир Стојановић био је један од многих Срба који су уточиште нашли у Француској.¹⁹ Слом државе тешко га је погодио. На југу Француске, у Ници, он је провео наредне три године скоро потпуно удаљен од „народних послова“.²⁰ Наду му 1917. није могла уливати ни ситуација на фронтима ни дипломатске активности сила Антанте. На фронтима, Централне силе су се добро држале; на Западном фронту Савезници се нису били помакли ни корака;²¹ на Источном, према Русији, Централне силе, а нарочито Немачка, бележиле су победе из дана у дан.²² Сва у револуцији, Русија је малаксавала и на унутрашњем и на спољашњем плану.²³ У дипломатији није било ништа боље. Ниједна од Сила

¹⁵ М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 13–15.

¹⁶ Милан Решетар, *Из писама пок. Љубомира Стојановића*, „Прилози КЛИФ“, књ. XI, св. 1–2, Београд 1931, 39–40; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и Стварање југословенске државе 1914–1920*, 259–269, М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 16–19.

¹⁷ М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 16–17.

¹⁸ „Нова Европа“, књ. XVI, бр. 11–12, 26. новембар 1927, 381; М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 26–27.

¹⁹ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и Стварање југословенске државе 1914–1920*, 95–97, 114, 118; М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 18–19.

²⁰ М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 19–22.

²¹ П. Ренувен, н. д., 312–316, 328–334, 357–375.

²² Алексије Јелачић, *Историја Русије*, Београд 1926; П. Ренувен, 304–310, 362–373.

²³ Исто.

Антанте није се још изјашњавала о послератној судбини Европе и онога што је Србе, Југословене и Љубомира Стојановића највише интересовало, о судбини народа који су живели у границама Аустро-Угарске. Љубомир Стојановић није се престајао интересовати за југословенско уједињење, али опрхван избегличким невољама једно време се готово потпуно био искључио из политике.²⁴

Без обзира на све, Љубомир Стојановић није био човек који би у потпуности престао да барем ослушкује шта се дешава. Своја запажања и анализе о положају Србије и југословенског питања саопштавао је у писмима пријатељима. Један од њих био је и Херцеговац Никола Стојановић (1880—1962), „један од оних твораца Југославије који су се узидали у њене темеље а ипак за живота ушли у историју.“²⁵ Сарајевски адвокат, један од вођа *Младе Босне*, као национални радник истакао се пре Првог светског рата оснивајући у Мостару часопис *Народ*, гласило српске омладине у Босни и Херцеговини 1914, и „прегањао с Калајем,²⁶ Варешанином²⁷ и бискупом Штадлером²⁸ у Босанском сабору.“²⁹ За време Првог светског рата, као члан Југословенског одбора у Лондону и један од представника Срба из БиХ, учествовао је у стварању прве југословенске државе, настале децембра 1918. У новој држави сматрао је да у политичком животу треба да постоји једна странка која би истовремено била сељачка, демократска и југословенска. Био је присталица Демократске странке Љубомира Давидовића и Светозара Прибићевића, али није, према речима Драгољуба Јовановића, „залупио врата, као Милан Прибићевић, кад је видео да није ни демократска, ни довољно југословенска, а још мање сељачка.“³⁰

*

²⁴ У каквом је духовном стању био, за сада најбоље сведоче сачуване преписке које је водио са Јованом Цвијићем, Александром Белићем, Николом Стојановићем. Тако је писао Јовану Цвијићу из Нице да се „угасио, изгубио веру у људе... и то, како у њихов карактер, тако и у њихову памет... Грех је, да, седети скрштених руку, али да се може што радити први је услов имати веру у себе и имати план рада. Ја немам ни једно ни друго... Ја очајавам.“ (А САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13484/1235–11; М. Радојевић, *Љубомир Стојановић у Првом светском рату*, 22).

²⁵ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, Београд 2008, 445–448.

²⁶ Бењамин Калај (1839–1903), аустроугарски државник, заједнички министар финансија и управник Босне и Херцеговине од 1882. до смрти 1903. Између осталог, покушао је да у БиХ створи босанску нацију, али је претрпео неуспех како код муслимана, тако и код Срба и Хрвата.

²⁷ Маријан Варешанин (1847–1917), аустријски чиновник, управник БиХ 1909–1911.

²⁸ Јосип Штадлер (1843–1918), хрватски свештеник, надбискуп врхбосански, деловао у питањима вере, културе и политике. На политичком пољу залагао се за хрватски национални корпус у БиХ, нарочито под управом Бењамина Калаја.

²⁹ Димитрије Ђорђевић, *Ожљици и опомене I*, Београд 1995, 263.

³⁰ Исто, 446.

Ница 17/30 априла 1917.

Hotel Grimaldi

Драги г. Никола,

Хвала на послатој брошури и на незаслуженим или упола заслуженим комплиментима. „Није Тале, колико га хвале“. А и кад би био, у данашњим приликама је врло тешко успешно радити у Русији. Нестало је старе, православне, аутократске Русије, заштитнице Словенства, и никла је нова егоистична и космополитска Русија с магловитим и неодређеним идеалима усређења целог човечанства. Па и она је подељена на два табора, један који жели да одржи ангажмане са савезницима и да доврши победоносно рат, и други који хоће мир, мир готово по сваку цену. У првом је сва свесна и паметна интелигенција свих политичких нијанса; у другом су занесењаци и демагози. Између њих је сва класа (маса) народа: радник, војник и сељак, који су врло приступачни демагошким агитацијама у опште, а нарочито што им је досадио рат и служење. Није немогуће да ће ови последњи одржати превагу и растројити војску, и онда Русија испада из комбинација ратних, и треба чекати Америку да се догодине појави с војском у Јевропи. Сви обручеви државне управе попуцали и свака брига је о себи. Привремена влада нема снаге да нове обруче набије. Све зависи од добре воље, и код сељака без земље, и код војника у траншеји. Од добре се воље мало што може очекивати. А ако победи „благоразумна“ струја, онда се можемо и ми нечему надати, јер су њихове изјаве сасвим у духу Л. Џорџових и Вилсонових.³¹

Од како је умро Фрањо Јосиф ја се стално бојим сепаратног мира с Аустријом.³² И поред категоричких изјава од стране Француске и Енглеске тај ме страх не оставља. Нарочито сад кад ће да сазову парламент и сенат.

³¹ Љубомир Стојановић овде је укратко изнео стање ствари и своје просуђивање о Русији после фебруарске револуције у тој земљи 1917. Његове страхове поводом замора и невољности Руса да даље подносе нове ратне напоре у 1917. Мишљење како „Све зависи од добре воље, и код сељака без земље, и код војника у траншеји. Од добре се воље мало што може очекивати“ – потврдила је неколико месеци касније октобарска бољшевичка револуција.

³² Аустроугарски владар Франц Јосиф умро је новембра 1916. Стрховања Љубомира Стојановића показала су се оправданим, будући да је после Првог светског рата доказано да је Француска, са знањем Велике Британије, преко војводе орлеанског подузимала кораке у правцу прекида ратних дејстава са Аустријом у току 1917 (Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Београд 1984, 81–86, 98–100; Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. II, 155, 160, 182; А. Митровић, н. д., 488–489; П. Ренуен, н. д., 344–356, 395–396). Док Ренуен износи општи преглед преговора, двојица српских историчара проблем сагледавају у оквиру у којем се одразио на југословенске делатнике и њихову борбу за југословенско уједињење, изазивјући својевремено код оних упућенијих разне страхове од могућности остваривања сепаратног мира и очувања Аустроугарске, чиме би стварање југословенске државе било онемогућено.

Може бити да траже од њега помоћ да се оцепе од Немачке. Па и у том за нас најгорем случају (сем победе Немачке, што је искључено) ја имам наду да ћемо откинути од Аустрије Босну, Херцеговину и јужну Далмацију.

Пре месец дана питао ме је депешом Пашић³³ „пристајем ли да идем у Русију и да подржавам тежње нашег народа и радим према садањим приликама“. Ја сам му одговорио да пристајем ако се уклони Спалајковић³⁴, и ако пође са мном Мика Гавриловић³⁵ да заступа посланика до могућства новог наименовања. Већ је месец дана нема одговора. То ће се питање решити док се Давидовић³⁶ врати на Крф, што ће бити кроз 8 дана. Ако не буде никакве промене у кабинету, мислим да ће се решити позитивно. А ако буде каквих промена, и остане Пашић, онда негативно.

Ако бих пошао, ја бих рад био да се с вама састанем. Где би то могли удесити. Ја мислим у Паризу.

поздравља вас ваш

Љуб(омир) Стојановић

*

³³ Никола Пашић (1845–1926), српски политичар и државник, најистакнутији вођа Народне радикалне странке у Краљевини Србији и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Више пута био министар-председник у Краљевини Србији и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, био на челу српске владе током Првог светског рата (Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, Београд 1995).

³⁴ Мирослав Спалајковић (1869–1951), министар, народни посланик, краљевски посланик на страни, члан Народне радикалне странке. Права је завршио у Паризу 1898, постао је 1904. конзул у Приштини, 1907. начелник Министарства иностраних дела, 1911. краљевски посланик у Софији, да би 1913. био премештен као краљевски посланик првог реда на страни у Петроград, где је остао до 1918. Био је заменик министра иностраних послова од фебруара до августа 1920. у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Од 1920. до 1924. био је краљевски посланик КСХС у Риму, потом од 1924. до 1935. амбасадор у Паризу. У егзилу у Паризу био је од 1944. до смрти 1951 (*Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, том 2, Загреб 1929).

³⁵ Михаило Гавриловић (1868–1924), државник и историчар, на париској Сорбони завршио је историју. Упрвитељ и оснивач Државног архива Краљевине Србије постао је 1900. и на том положају остао све до 1910, одлично руководећи овом важном државном институцијом. Као краљевски посланик отишао је на Цетиње 1910, потом у истом звању у Ватикан 1914. и Петроград 1917. Краљевски посланик у Лондону постао је 1918. и на том месту остао све до смрти 1924 (*Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, том 1, Загреб 1929).

³⁶ Љубомир Давидовић (1963–1940), српски државник, један од вођа Самосталне радикалне странке и најистакнутији вођа Југословенске демократске странке, неколико пута био министар-председник и министар у владама Краљевине Србије и Краљевине СХС (*Споменица Љубомира Давидовића*, Београд 1940).

Ница 29 нов./12 дец. 1917

Hotel Grimaldi

Драги г. Стојановићу,

Јутрос примих ваше писмо од 8. о. м. из Париза, и из њега први пут дознајем о „Просвети“, коју јамачно намерава те покренути, и о чланку који од мене очекујете. Мора бити да сте ми о томе писали, али ја то писмо нисам добио.

На моју жалост ја вам за сад немам шта послати. Ја никад ништа нисам написао тек да се пише, да се фразира, већ сам писао само онда кад сам имао нешто да кажем, а сад ја немам ништа да речем. Може бити да је то знак моје потпуне депримираности, али је тако и томе се не може помоћи.

Ви мислите да би најпогодније било, да напишем шта би требало у садашњој тешкој ситуацији радити. А ја мислим да баш зато што је сада, моментално, ситуација збиља тешка, не треба ништа – бар у Јевропи – да ми предузимамо и радимо. Радити има смисла онда, кад се има наде да ће те неко штети чути, и обратити пажњу на твоју реч, а сада прилике су такве, да ће свако на твој рад манути руком и окренути главу, јер се свако забавио о свом јаду.

По моме мишљењу за сада сав наш рад треба концентрисати на Америку, на наше људе тамо и на америчку дипломатију и пуковника Хуза. Ту је потребно концентрисати сав рад, а они са својим широким концепцијама имају и воље и времена да те чују и да те разумеју.

Може бити да се варам, али ја не држим да наше ствари сада слабо стоје. До пре месец два дана и ја сам тако мислио; сад, напротив, мислим да стоје боље него игда.

- 1) И поред све руске несреће, ја никако не верујем да ће се садашња ситуација моћи продужавати више од 2-3 месеца, и да мора наступити обрт на боље. Ја истина не видим ко ће и кад ће се тај обрт извршити, али да он мора наступити, у то чврсто верујем. Разуме се да убрзо Русија у војном погледу неће моћи бити оно што је била до револуције, али да ће ипак бити једна сила с којом ће се морати рачунати, то је за мене несумњиво.
- 2) Али баш да то и не буде, јавља се амерички колос, који ће до пролећа бити потпуно спреман да уђе у врло озбиљну акцију, која ће бити много јача и ефикаснија но руска. – Не треба потцењивати ни олако узимати ни америчку војну акцију ни морални значај Вилсонових посланица.³⁷ Иако за стару Јевропу Вилсонове ши-

³⁷ Амерички председник Вудро Вилсон (1856–1924) је приликом објаве рата САД Немачкој априла 1917, између осталог говорио и о једнаким правима великих и малих народа, што је било охрабрење и подстицај још увек потлаченим народима у њиховој борби за потпуно

роке концепције и једино правилне идеје о међународном животу изгледају утопистичке, оне су остварљиве, и ја верујем да ће се остварити. Силне невоље које су снашле и Енглеze, и Француze и Италијане, па и Немце и Њихове савезнике, учиниле су да су сада мање егоистични него икад до сад, а у будуће, што рат дуже буде трајао, и што буде тежи, још ће више смањити стару егоистичност, и жеђ за освајањима. А уколико они то и не би хтели, Америка је ту која ће их на то принудити. Само се тако може доћи до сталног, или бар врло дугог мира, за којм сви жуде.

Ја сам још пре две године говорио, да се рат олако сврши с победом антанта, савезници би се међу собом побили око пљачке. А овако невоља, и колосалне жртве натераће их да буду правичнији.

3) Дефетистичка политика која је до пре 5-6 месеци била врло јака у Италији и доста знатна у Француској, нагло и знатно је опала. Италија се, изгледа, отрезнила, Француска се потпуно опоравила, а у Енглеској та политика није никада ни била јака. Још кад дође Америка сви ће се потпуно излечити, и с новом снагом ступити у акцију.

4) И поред свега помпезања Хинденбурга³⁸, Лудендорфа³⁹, Ки⁴⁰ et комп. и Чернина⁴¹, Tise⁴² et комп. Немцима и њиховим савезницима је хладно око срца. Немачки народ почиње да сустаје, јер не види нити краја рату, нити верује у победу, нити се нада повољ-

национално ослобођење. Јавно изречена демократска начела америчког председника нашла су на одушевљени пријем, посебно код Јужних Словена у Аустроугарској, и тумачена су као подршка њиховим тежњама за потпуно ослобођење, иако нису имала своју практичну применљивост на европску стварност (Б. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 187-188).

³⁸ Паул фон Хинденбург (1847-1934), немачки фелдмаршал и државник. У Првом светском рату у неколико наврата победио Русе на Источном фронту, особито код Таненберга 1914. Од 1917. поред Лудендорфа био идејни организатор немаке војне кампање, и заједно са њим утицао на вођење немачке политике последње две године рата. После рата обављао дужност председника Вајмарске републике у Немачкој 1925-1934 (П. Ренувен, н. д., 221-222, 275-276, 338-340, 377-380).

³⁹ Ерих фон Лудендорф (1865-1937), немачки фелдмаршал, од 1908. учествовао у изради Шлифеновог плана за напад на Француску, као и у командовању битком код Таненберга. Од 1916. заједно са генералом Хинденбургом командовао немачком армијом, 1917. утицао да се објави неограничени подморнички рат на океану, услед чега су Сједињене америчке државе ушле врло брзо у рат. Предводио је немачку пролећну офанзиву 1918, али није успео да изврши пробој савезничких положаја и порази снаге Антанте у Француској (П. Ренувен, н. д., 221-222, 275-276, 377-380, 420-438).

⁴⁰ Нечитак рукопис.

⁴¹ Отокар фон Чернин (1872-1932), аустријски дипломата и политичар, аустроугарски министар иностраних послова 1916-1918, када се залагао за сепаратни мир са Антантом.

⁴² Гроф Иштван Тиса (1861-1918), премијер Угарске 1903-1905. и 1913-1917, вођа либералне странке у Угарској, која је од 1905. носила име Национална странка рада. Противио се рату против Краљевине Србије 1914.

ном миру. Америчка објава рата Аустрији, то је смрт Аустрије. Нико је више не може спасти. Кад на пролеће војничке ствари пођу на боље, свашта може бити. Та баш ако и издрже 18 година, у 1919 ће се сигурно скљокати. А Киченер је још у почетку рекао да ће рат трајати 4–6 година. Види се да ће се његово претсказивање испунити.

Ето то су узроци који мене опредељују да спокојно гледам у будућност, и уколико сам пре 5-6 месеци био утученији, утолико сам сад спокојнији и куражнији. Ви пишете да би било корисно да ја пређем у Париз. Ја не видим шта би у овим приликама могао тамо радити. Ја сам о томе опширно писао Тадићу⁴³ (који ми се одавно не јавља) и изложио му разлоге.

Ни ја не видим могућности о уређењу какве организације за рад. За то треба имати и ауторитета и представника чија рећ вреди, и средстава. Свега тога нема код нас, нити ће бити док је Пашић на управи. Сем тога ја би са својим средствима у Паризу врло тешко излазио на крај и овде једва састављам крај с крајем. А поврх свега тога ја сам сасвим изишао из политике и немам више политичких другова, а ново друштво у оваквим приликама не склапа се. Растурени смо на сто страна, нема никакве заједнице идеја ни плана за рад. Сви смо још у старим политичким идејама и партијама, и сви гледамо само како ћемо проживити ово време у иностранству. Нека нам је Бог и Вилсон у помоћи. А по нашем раду – зло по нас.

поздравите љубазно госпођу

ваш Љуб(омир) Стојановић

*

⁴³ Није јасно о ком Тадићу је реч.

Ница 24. I/6. II 1918.

Hotel Grimaldi

Драги г. Никола

Пре 3-4 дана примио сам ваше писмо од 24. I, и да не би чекали за одговор читав месец као прошли пут и ја се користим приликом да вам га пошљем по г. (Милошу) Савчићу.

Прво да коригујем мој велики оптимизам из прошлог писма. После говора Л. Џорџа и Вилсона, ја сам пренеражен и утучен.⁴⁴ Ко би могао мислити да ће они тако нагло и тако ниско спустити дурбин?! Нарочито Вилсон још пре него што је ступио у прави рат! Тако се говори после великог војног неуспеха. Ја сада с великим страхом гледам у будућност. Савезници су нас издали, они су открили карте и показали шта мисле о нама. И само нам непријатељи могу помоћи. Да, непријатељи! Сва је нада да пангерманисти и милитарци не попусте и да се Аустрија не ослободи од Немачке. То би ваљда отрезнило наше савезнике, као што наговештава јучашњи уводни чланак у Temps-у. С друге стране, да се у Аустрији и у Немачкој побуне радници и војска, а морају због оскудице и због дугог и безизлазног рата. А хоће ли то бити?

Мени се чини да овај несретни рат не могу свршити ни војници ни дипломатия. Они тапшу у месту и не могу да крену. Остаје да га доврше масе народне од прилике онако као у Русији.⁴⁵

Прочитао сам и приложени ваш говор. Осећао сам особито задовољство што из њега видим вашу силну веру у могућност успеха од рада.

⁴⁴ Говори британских и америчких државника, Лојда Џорџа и Вудроа Вилсона, почетком 1918, у којима су истакли да неће бити промена status quo-а у Европи после рата, односно неког озбиљнијег померања граница, нити да ће рушити Хабзбуршку монархију, деловали су поражавајуће на Љубомира Стојановића. Амерички председник Вилсон само је опрезно додирнуо тешко национално питање у Аустроугарској. Није смео да тражи независност за Чехе и Југословене, јер би у том случају била изгубљена свака нада да би аустријски цар Карло раскинуо савез са Немачком. Лојд Џорџ је говорио да „...енглески народ никада није помишљао на то да распарча немачка племена или раскомада њихову државу или земљу... Не боримо се, пак, ни за то, да уништимо Аустроугарску, нити за то, да Турску лишимо њене престонице или богатих и познатих земаља њених у Малој Азији и Тракији... Исто тако, и ако смо сагласни са председником Вилсоном, да распарчање Аустроугарске није наш ратни циљ, сматрамо, да је немогуће надати се уклањању узрока немира у том крају Европе, који су толико времена угрожавали општи мир, док год се не дадне стварна аутономија на чисто демократским принципима оним аустроугарским народностима, које је одавна желе“ (Драгослав Јанковић, Богдан Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе (I. I–20. XII 1918)*, књ. I, Београд 1964, 12–14, 17–19; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 205–207).

⁴⁵ Мисли на октобарску револуцију у Русији 1917.

Људи с таквом вером и могу једино имати успеха у раду. Продужите, продужите. И ја сам некада тако веровао, изгледало је да сам имао успеха у раду. Али је то све свршено. Или ја нисам умео радити, или је била средина у којој сам радио с другим интенцијама и друкчијим мишљењем. Сад сам сасвим без вере, па и без енергије за рад, и, што је најгоре, изгледа да ми се вера, стара вера, никад више неће ни повратити, па према томе ни воља за рад, јер – као што рекох – без вере у идеју и у њен успех, нема рада.

Знам да вас ово неће обрадовати, али је тако, и ја то не могу изменити.

Јутрос су отпутовали за Крф посланици из Париза после дводневног бављења у Ници. Ја се нисам с њима састајао, и не знам какве су им намере, и шта мисле радити у Скупштини.

Јавите Тадићу да сам добио послате ми признанице о примљеном новцу.

поздрав госпођи и вама од

вашег Љуб(омира) Стојановића

*

Ница 15/28 јула 1918.
Hotel Grimaldi

Драги г. Никола,

Не могу да пропустим ову прилику а да вам се не јавим, и то у сасвим другом расположењу него што сам вам се јавио у последњем писму. Ја сам опет оптимиста као што сам био у претходном писму. Пацифистички говори Вилсонови и Л. Џорџа од јануара ове године јако су ме били депримирали, али је сад постало све друкчије. Више него икад ја сад верујем да ће Аустрија пропасти, и да ће се њени потлачени народи ослободити, дакле да ће нићи Југославија.

Мислим да сте чули да је Америка узела на себе да регрутује, опреми и издржава војску од Америчких Југословена. Србија има да да само официрски кадар. Та ће војска – можда од једно 100000 – бити јамачно на провери идуће године на бојном пољу. Не знам где ће бити упућена: да ли у Солун, или на италијанску границу, или можда у Русију? По моме мишљењу они треба да дођу на италијански фронт и ради лакшег снабдевања и ради ефикаснијег дејства. Отуда би она најлакше и најбрже ушла у своју земљу и ослободила је.

Ако би тако било ви би пре видели своју земљу и своју кућу него ја. Што би знатно допринело правилном и практичном решењу великог проблема нашег унутрашњег уређења, јер нам се не би интозирао наш зликовачки и коруптивни монархистичко-фузионашки режим. Имали би само да водите борбу са домаћим Јојкићима⁴⁶ и Димовићима⁴⁷ (жао ми је за Васиљевића, а за Сршкића⁴⁸ сам увек држао да је домаћи Димовић), а и ми би код нас лакше срушили данашњи неславни и убитачни режим.

Жао ми је што не можемо да се усмено на дугачко и на широко о томе разговарамо. Ако би пошли на југослов. Конгрес у Паризу, који је – видим – одложен, радо бих се с вама овде видео бар на дан-два, јер је апсолутно

⁴⁶ Није јасно о ком Јојкићу је реч.

⁴⁷ У Сарајеву је од 7. до 11. XI 1907. била одржана митровданска народна скупштина српских првака Босне и Херцеговине, из чијег рада је произишла *Сарајевска резолуција*. На основу одредаба резолуције једно време у БиХ је радила Српска народна организација, али је за време рада босанског сабора дошло до стварања неколико засебних српских група, међу којима и групе око листа „Истна“, на чијем челу је био Србин Данило Димовић. Саборска група, око Димовића окупљена, водила је опортунистичку политику према аустроугарским властима (Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и Сабори*, Београд 1937, 289–294).

⁴⁸ Милан Сршкић (1880–1937), српски политичар из Босне и Херцеговине, борац за српске привилегије у БиХ под аустријском управом, после Првог светског рата члан Радикалне странке и присталица Николе Пашића и његових концепција југословенске државе.

немогуће такво важно и крупно питање расправљати преко писама, а изгледа ми да је сад време да се о њему донесу дефинитивне одлуке, и утврди план његова извођења.

Прошле године, пре Крфске конференције сам неколико пута покушавао да о томе говорим с Трумбићем⁴⁹, али је он избегавао да улази у то питање. Сад мислим да је време да се тим буде начисто јер онај ће имати највише изгледа на успех код кога буду унапред сређена сва питања, који зна шта хоће и како ће то извести.

поздравите љубазно госпођу

Ваш Љуб(омир) Стојановић

⁴⁹ Анте Трумбић (1864–1938), хрватски политичар, студирао права у Загребу, Бечу и Грацу, докторирао у Грацу 1890. Члан југословенског одбора од његовог оснивања, учествовао је у стварању југословенске државе. У уједињеној југословенској држави био је присталица федеративног унутрашњег уређења.